

پێگهی رهخه له ئەخلاق و سیاسهت دا

برایم جههانگیری

باس کردن له دوو چه مکی زانستی وهك ئەخلاق و سیاسهت پەنگ بی کاریکی هینده ئاسان نه بی، به لام به گویره ی ههست کردن به پیویست بوونی، با ئەم باسه سه رهتایهك بی بۆ کردنه وه ی شاره زایانه تری باسه كه تا خاوه ن رایان زیاتری له سه ر بدوین.

ئەخلاق چیه؟ ئەمه پرسیاریکه پەنگ بی سەدان لقی لی ببیته وه، به چی ده لێن ئەخلاق و چ شتیك لایه نی باشی ئەخلاقه و چ شتیك لایه نی خراپه تی؟ ئایا له چوار قورنهی دنیا دا باش و خراپی ئەخلاق هه ر یهك شته و ئەوه ی له لای مه مانان به پیناسه ی چا كه و باشی ئەخلاق دای ده نین له ولاته كه ی دراوسیش هه ر وایه و له قارپه یه کی دیکه ش هه ر به و چا وه سه یر ده کری؟ یان ئەوه ی له هه ندی شوین دا وهك لایه نی باشی ئەخلاق ی سه یر ده کری له جیگه یه کی دیکه به پینچه وانیه، دیاره ئەم روانگه یانه به پیی ئیدئولوژی و بیر و باوه ری زال به سه ر ئەم شوینانه ی ئەخلاق یان تیدا راقه ده کری جیا وازیان هه یه، سه ره رای ئەمانه له هه ر شوینیک دا و له هه موو باوه ریك دا "درو" شتیکی خراپه و هه یچ خاوه ن هه لووستیک ئەم خه سه له ته ی لا په سند نییه "دزی" کاریکی خراپه و كه س حه قی له دوو نادا، به لام له زور شوین دا پەنگ بی هه روا به هاسانی چا و له و دزی به نه كەن و به سووکی به سه ری دا تینه پەرن، بۆ نموونه له هوکاري دزی به كه ده کولنه وه و دوايه بریاری له سه ر ده دن، مروژ کوشتن له هه موو بیر و باوه ریك دا خراپه و کاریکی دزی وه و کرده وه یه کی دزی به شه ری به، به لام زور كه س ده كوژری و له لایه ن ده سه لاتدارانه وه به لگه بۆ كوشتنه كه ی ساز ده کری. ده لێن ئەو مروقانه سه ربزیون، ئاسایشی خه لکی تیک ده دن، پیاوی دوژمن و زور بیانوی دیکه، ئەوانه ی له و نیوه دا گیانیان له ده ست ده دن، له لایه ن هاویرانیانه وه به جوړیکی دیکه باسیان لی ده کری، "خه باتگیری ریگای نازادی بوو، شوپشگیڕ بوو، شه هیدی ری گه ل و ولات بوو" حه ق به کی به؟ هه ر كه س پیاوانه یه کی هه یه و هه ر كه س به لای خو ی دا ده کیشی، ئەوه ی له روانگه ی به شیکیانه وه خراپه له روانگه ی ئەوانی دیکه وه باشه.

ئەم بۆچوون و بیرۆکانه ده گه رینه وه سه ر ره وشتی فه لسه فی، ئەوانه ی باس له چا ك و خراپی شته كان ده كەن و تاوتوی یان ده كەن وهك "رهخه گر" ده ناسرین و "رهخه" گرتنیش زور لایه نی ئەخلاق ی له خو ی دا مه لاس داوه، هه ق و ناهه ق به ئینساف و بی ئینساف، داوه ر و ناداوه ر. هه یچ شك له وه دا نیه كه هه ر كۆمه لگایه ك رهخه گری دل سوژی تیدا نه بی یان ریگا به خه لك به گشتی و به تایبه تی به رووناگیان نه دا تا له بواری رهخه و لیكوئینه وه هه نگا و هه لینه وه، ئەو كۆمه لگایه وهك كۆمه لگایه کی دواكه توو سه له فی ده رخیندری و له بواری پینشه وتنیش دا به دلناییه یه وه كۆمه لگایه کی وه ستا و و بی جووله ی لی ده كه ویته وه.

هه ر به و پی به كه رهخه و رهخه گرتن ده توانی بۆ به ره وپیش چوونی كۆمه ل به سوود بی، رهخه گرتنی نا عادیانه دوور له ره وشتی شیوا و ده توانی شوینی خراپ دابنی، دیاره ئەم جوړه رهخه گرتنانه کاتی مه ترسی کاردانه وه ی خراپیان لی ده کری كه له كۆمه لگایه کی وه ستا و داگیركرا و ژیر ده سته ی وهك كوردستان دا ده ربكه ون. بۆ چی رهخه گری هه ر دوو لایه نی باش و خراپی لی ده كه ویته وه، به كام پیوه ر و پیاوانه ئەم بۆچوونه راسته؟ پەنگبی به دیتنی ئەم بۆچوونه ده ست به جی كه سانیک پیی هه لبه زنه وه راست ئەو به شه له قسه كان زه ق كه نه وه كه ناوم ناوه رهخه ی نه زانانه، به لام وته كه م دووباره ده كه مه وه ده لیم هه ندی رهخه گری خو به زل زان هه ن ته نیا و ته نیا به مه به سته ی خو نواندن و خو درخستن هه ولی رهخه گرتن ده دن و هه یچ به رنامه یه کیان بۆ دوا ی رهخه گرتنه كه نیه. لی ره دایه كه ئەم به شه ی فه لسه فه ی ئەخلاق ده گه ریته وه بۆ ئەو مه سه له یه بۆچی رهخه ده گرین و چۆن له رهخه تی گه یشتووین؟ چۆن تی گه یشتن له رهخه، خو ی پرسیاریکه كه وه لامدانه وه كه ی پیویستی به سه رنجی تایبه تی هه یه، ئەو کی شه یه ش له میژینه یه و رهنگبی یه كه م باس له م باره وه له لایه ن "سو قرات" وه له گه ل "سفالس" کرابی. سو قرات له سفالس

دهپرسی: "گه‌وره‌ترین له‌ززه‌ت و چاکه‌کاری که له سه‌روه‌ت و مال به تو گه‌یشتون چین؟ سفالس وه‌لام ده‌داته‌وه سه‌روه‌ت له‌و باره‌وه باشه که منی سه‌خی و دادوهر (عادل) فی‌رکردوه". (١)

لی‌ره به دواوه کیشه فه‌لسه‌فی‌یه‌که له سه‌ر عه‌دالته‌ت دروست ده‌بی، ئایا عه‌دالته‌ت چیه؟ وی ده‌چی هه‌ر وه‌ک "سفالس" و "سراسیما خوس" و "سوقرات" هه‌ر کام له روانگه‌یه‌که‌وه به پی‌ی به‌رژوه‌ندی خویان له عه‌دالته‌ت ده‌وین، به‌و پی‌یه‌ش بیر و باوه‌ریان سه‌بارته‌ت به به‌رپوه‌بردی عه‌دالته‌ت ده‌رپه‌ن و هه‌ر به‌و پی‌وانه‌یه‌ش په‌خنه له بی‌عه‌دالته‌تی بگرن. به‌لام هه‌موو لایه‌کیش باش ده‌زانن که عه‌دالته‌ت له روانگه‌ی حاکمانه‌وه، یانی به‌رپوه‌بردی نه‌و یاسایه‌ی نه‌وان پی‌یان باشه و به‌رژوه‌ندی نه‌وانی له‌به‌ر چاو ده‌گری‌و له روانگه‌ی خه‌لکیشه‌وه عه‌دالته‌ت یانی لا‌چونی نه‌و یاسایانه‌ی که به‌رژوه‌ندی حاکمان ده‌پاریزی و به‌رژوه‌ندی نه‌وانی له به‌ر چاو نییه. هه‌ر له‌و باسه دا سراسیما خوس به تو‌وره‌ی یه‌وه شتی‌ک به سوقرات ده‌پرسی که جی‌گای ئی و دبوونه‌وه‌یه:

"سوقرات! نه‌وه چ نا‌هۆیه‌که گرتووته؟ بو‌وا شیتانه پی‌ره هه‌موو شت ده‌خه‌ی؟! نه‌گه‌ر به راستی پی‌ت وایه مانای عه‌دالته‌ت ده‌زانی، به ته‌نیا پرسیار مه‌که و له که‌م و کوری و رته‌ت کردنه‌وه‌ی وه‌لامه‌کان لووت به‌رزی دات نه‌گری، چوونکه زۆرن نه‌و که‌سانه‌ی که ده‌توانن بپرسن به‌لام هیچ وه‌لامیکیان بو‌ پرسیاره‌کان پی‌یه". (٢)

به‌ئێ "سراسیما خوس" له وه‌لامی سوقرات دا قسه‌یه‌کی گه‌وره ده‌رده‌رکینی، ده‌رسیکی نه‌خلاق‌ی پی‌رۆز و جی‌گه‌ی ئی و ردبوونه‌وه‌مان داده‌دا، پرسیار کردن گه‌لی ئاسانه به‌لام دیتنه‌وه‌ی وه‌لامه‌کان چه‌توونن، نه‌فی کردنه‌وه تا لووتکه‌ی رووخاندن کاریکی دژوار نیه، به‌لام داپشتنی گه‌لله‌یه‌ک و جی به‌جی کردنی زۆر جارن مرو‌قه ده‌خاته سنووری داپزان و داپمان. زۆریش نه‌و که‌سانه‌ی ته‌نیا و ته‌نیا به‌نابی و نا‌کری و هیچ نیه و ... ته‌واوی ته‌مه‌ن و ژیانیان ده‌به‌نه سه‌ر و قه‌تیش حازرن نین دپروویه‌ک له جه‌سته‌ی پرله‌ژانی نه‌و نا‌کری و نابی‌یه ده‌ربینن.

زۆر جار له نووسراوه‌یه‌ک دا یان له وتاری و تاربی‌تی‌ک دا گویمان ئی ده‌بی که فلان که‌س وای گوت، لینین، مارکس، هایدگر، یاکوبسن، لو‌کاچ و هتد، مه‌سه‌له‌ن دی‌کارت ده‌لی: "من بیر ده‌که‌مه‌وه و که‌وايه هم". قسه‌یه‌کی گه‌لی به‌نرخ و جوان، به‌لام نه‌م وته‌یه باس له دوو مه‌قوله‌ی فه‌لسه‌فی ده‌کا، یه‌که‌میان بیر، دووه‌م بوون.

چۆن بیر ده‌که‌ینه‌وه خۆی داستانیکی دوور و درێژی هه‌یه، مه‌به‌ست له بیرکردنه‌وه هه‌ر نه‌وه نیه که من سه‌بارته‌ت به‌ فلانه شت رام نه‌وه‌یه. باش یان خراپ و ته‌واو بوو، مه‌ودای بیرکردنه‌وه و به‌ به‌رینی هه‌موو دنیا له‌به‌ر یه‌ک په‌ویوه‌ته‌وه و بوونیش هه‌ر به‌و پی‌یه، بوون خۆی له خۆی دا پرسیاریکی هینده ساده نیه، چۆن هه‌ی و چۆن هاتووی و چۆن ده‌رۆی، چ به‌نامه‌یه‌کت هه‌یه بو‌ ده‌ورانی لاویت و بو‌ پیری چ بیریکت کردوته‌وه! و هه‌زاران پرسیار دیکه که ده‌بی "بیر" وه‌لامیان بداته‌وه. که‌واته ته‌نیا له‌به‌ر کردنی بیر و نه‌ندیشه‌ی فلانه فه‌یله‌سووف ناتوانی له رۆژی ته‌نگانه‌دا به‌ هانامانه‌وه بی‌ت. به‌لکوو ته‌نیا به‌ کاری نه‌و چرکه‌یه دی که له کوپ‌یک دا ناماژه‌ی پی‌ ده‌که‌ین یان له ووتاریک دا نیوناخنی ده‌که‌ین، ده‌کارکردنی نه‌و ووته به‌ نرخانه بی له به‌ر چاوگرتنی له کوئی ده‌کار کردنه‌که‌ی هه‌رگیز دادمان نادات و له سه‌خته‌رپی ژیان دا سه‌ره‌ده‌ری ده‌رناکه‌ین و ته‌نانه‌ت نه‌و خولیا‌یه‌شمان نایه‌ته دی که ویستبیتمان به‌ هه‌ر ده‌لیلیک خۆمان بنوینن.

هه‌ر چه‌ند هیندی که‌س حاشا له‌وه بکه‌ن که مه‌به‌ست و نیاز له هینانه‌وه‌ی فاکتی فلانه فه‌یله‌سووف یان فلانه خاوه‌ن نه‌زه‌ر هیچ مه‌به‌ستیکی تایبه‌تی له پشت نیه، به‌لام که‌م که‌س باوه‌ر به‌و جو‌ره قسانه‌ ده‌کا، به‌ تایبه‌تی کاتی له باری په‌وانیه‌وه له وته‌ و راویژ و یان نووسینی نه‌م جو‌ره که‌سانه ورد بینه‌وه.

کارل پویه‌ر بیروکه‌ی سی جیهان دینیته‌وه ئاراو "جیهانی یه‌که‌م: جیهانی ده‌ره‌کی شته‌کانی و دیارده‌کان، دووه‌م: جیهانی ده‌روونی بیر و بو‌چوون و هزر و هه‌ست، سی‌هه‌م: دنیا‌ی پی‌وه‌ری بایه‌خه‌کان و نه‌و پی‌وه‌رانه‌ی که به‌ شیوه‌ی نیوان زه‌ینه‌کان دیاری کراون". دیاره هابرماسیش هه‌ر به‌م شیوه‌یه دنیا و ده‌روبه‌ر ده‌بینی و له روانگه‌ فه‌لسه‌فی‌یه‌وه و ده‌روانیته دنیا و ده‌روبه‌رو مرو‌قه به‌ گشتی، هابرماس ده‌لی: "هه‌ر حوکم و ووته‌یه‌ک له‌گه‌ل یه‌کیک له‌م سی جیهانه‌دا له پی‌وه‌ندی دایه: ١. هه‌موو به‌یان و ووته‌یه‌ک پی‌وه‌ندی‌یه‌کی شاراوه‌ی له‌گه‌ل جیهانی ده‌روه‌ی شته‌کان دا هه‌یه. ٢. هه‌موو

به بیان و ووتیهک نییهت و مه‌به‌ستیکی ده‌روونی له پشته. ۳. هه‌موو حوکمیکی له راستی دا له‌گه‌ل ده‌ربرینی ده‌روونی له پیوه‌ندی دایه. (۴)

که‌وایه هه‌ر ده‌ربرینیکی و وتهیهک مه‌به‌ستیکی ئاشکرا یان شاراهوی له پشته. مه‌به‌سته ئاشکرا که ره‌نگ بی زۆر به سانایی وه‌ریگیری به‌لام مه‌به‌سته شاراهوکه ده‌توانی فریوده‌رانه بی و ده‌شتوانی له‌و په‌ری سه‌داقه‌ته‌وه بگوتری بخریته لاپه‌ره‌ی گۆقار و رۆژنامه‌کان.

بۆنموونه له سه‌ر مه‌سه‌له‌ی فه‌له‌ستین کۆریک ساز ده‌کری، دیاره هه‌موومان ده‌زانین که فه‌له‌ستین خاکه‌که‌ی داگیر کراوه و له‌و کێشه‌که‌دا شک نیه که حه‌ق به لای فه‌له‌ستینی‌یه‌کانه، که‌سی یه‌که‌م که باسی فه‌له‌ستین ده‌کا، ده‌لی: ئه‌وه‌تا ئیمیریا‌لیزمی ئه‌مریکا دیفاع له ئیسرائیل ده‌کا و فه‌له‌ستینی‌یه‌کان ده‌کو‌تی، ئه‌مریکا هه‌میشه هێرش‌به‌ر و داگیر‌که‌ر بووه، ئه‌مریکا ئیستاتاش ده‌یه‌وه‌ی به زۆر بییته ئاغای دنیا! ئا لیره دا به راستی به‌رپرسیانی حکومه‌ته‌ مه‌لوپه‌ره‌کان که‌ی‌فی‌ان پی‌ی دی و کابراش زانیویه‌تی ده‌لی چی؟ که‌سی دووه‌م دی و ده‌لی: فه‌له‌ستین خاکی داگیر کراوه و گه‌لی فه‌له‌ستینیش مه‌زلومه، زه‌مانی ده‌سه‌ل‌ته زۆرداره‌کان به‌سه‌ر چووه و میله‌تان ده‌بی له‌سه‌ر خاکی باو‌با‌پیرانیان ئازاد بن و که‌س حه‌قی نیه ئازادی و مافی نه‌ته‌وه‌یی‌یان پیشیل بکا، فه‌له‌ستین سه‌مبۆلی به‌ره‌نگاری دژی زۆرداری‌یه!! به دلنیا‌یی‌یه‌وه کاربه‌ده‌ستانی ئه‌و ده‌وله‌تانه‌ی که کوردیان به سه‌ر دا دابه‌ش کراوه ئه‌وشیوه دیفاع کردنه‌یان له خه‌لکی فه‌له‌ستین پی ناخۆشه، له حالیکی دا قسه‌کان هه‌ر دژی ئیسرائیل و به قازانجی فه‌له‌ستینی‌یه‌کانن، ئه‌مه‌یان مه‌به‌ستی شاراهوی دیفاع له ئازادی نه‌ته‌وه‌ی کوردی ئی به‌دی ده‌کری و ئه‌وه‌ی یه‌که‌میان ده‌توانی مه‌به‌ستی فریوده‌رانه‌ی هه‌بی، به‌لام به دلنیا‌یی‌یه‌وه زه‌مه‌نی ئه‌و فریوه کورت و که‌م خایه‌نه‌ه دیاره له هیندیکی کۆر و کۆبوونه‌وه‌ی گشتیش دا که‌سانی دین و بۆ راکیشانی سه‌رنجی خه‌لک په‌نگی دوو دروشمی توند و تیژی‌ش بدن، که ئه‌ویش زیاتر بۆ خۆ نواندنه و هه‌لقولاوی که‌م و کوری‌یه ده‌روونی‌یه‌کانه، یان وه‌ک فرۆید ده‌لی له‌وانه‌یه له عوقده‌یه‌کی ده‌روونی‌یه‌وه، سه‌رچاوه بگری، به‌و مانایه که بیه‌وه‌ی سه‌رنجی چه‌ند خاتوونی به‌شدار له کۆره‌که بۆ لای خۆی رابکیشی یان بیه‌وه‌ی به‌م شیوه‌یه چوند که‌سی گه‌نج له ده‌وری خۆی کۆ کاته‌وه.

له کۆریکی ئه‌ده‌بی دا یه‌کیکی دی باسیکی پیشکه‌ش ده‌کا: گۆتییه ده‌لی هونه‌ر ئه‌رکی له سه‌ر شان نیه، یاکوبسن ده‌لی، ئه‌ده‌بیاتی جوان یانی فۆرمی جوان، زمانی شیعر هیچ پیویستی به مانا و مه‌فه‌ووم نیه و یان لی‌کدا لی‌کدا باس له فالانه فه‌یله‌سووف ده‌کا و فاکتیکی ئی دینیته‌وه و جار جار‌ه‌ش شتیکی له به‌شدارانی کۆره‌که ده‌پرسی تا نه‌گه‌ر خودا کردی که‌س نه‌یزانی ئه‌وا خۆی تاکه مه‌یدان دار بی و خۆی به ته‌واوی نواندبی. ئه‌وه له حالیکی‌دا که جار‌ه‌ه له باسه‌که دوو ده‌که‌ویته‌وه و له راستی دا له بی‌ری ده‌چیته‌وه کۆره‌که له سه‌ر چیه؟

دیاره ئه‌م دیارده و په‌وشتانه زیاتر له ولاته دواکه‌وتوو‌ه‌کان دا باون و به‌سته‌بوونی چوارچیوه و پیکه‌ته‌ی ئه‌و ولاتانه زیاتر دنه‌ی ئه‌م نه‌خۆشیانه ده‌دن که زه‌ره‌ری کۆمه‌لیشی به دواوه‌یه و گه‌لی جار‌ه‌ش خودی ئه‌و که‌سه زه‌ره‌ر ده‌کا که روانینیکی غه‌یره واقیعی له خۆی و ده‌روبه‌ری هه‌یه، هه‌ر ئیستا له کوردستان دا شتیکی دیکه‌ش بۆته مۆد، ئه‌ویش نه‌فی‌کردنه‌وه‌ی رابردووی میله‌ته‌که‌مانه له لایه‌ن هیندی له به‌ناو رووناکی‌یرانه‌وه، ئه‌وه‌ش جۆریکی خۆنواندنه و هه‌ر له خانه‌ی ئه‌و نه‌خۆشی‌یا‌نه‌دا جی ده‌گری، ئه‌مه‌ش جۆریکی دیکه‌ی به رواله‌ت په‌رخنه و هه‌لسه‌نگاندنه! دیاره هه‌مووشمان ده‌زانین که نه‌قد و نه‌فی مه‌ودای ئاسمان و زه‌وی‌یان هه‌یه.

گرفتیی دیکه‌ش ئه‌وه‌یه که په‌رخنه‌گرتن ته‌نانه‌ت به شیوه‌ی دل‌سو‌زانه‌ش له نیو کۆمه‌لی دواکه‌وتوو‌دا باو نیه و به‌تایبه‌تی ده‌سه‌لاتداران به هیچ له‌ونی ریگا ناده‌ن که هیچ که‌س باسی که‌م و کوری‌یه‌کانیان بکا و هه‌له‌کانیان ئاشکرا بکا. له‌م هه‌لومه‌رجه ناسکه دا ده‌بی هه‌موو لایه‌ک بیر له‌وه بکاته‌وه که مه‌یدان دان به په‌رخنه‌گرتن به مانای دروست کردنی که‌ش و هه‌وای ئازاده له نیو کۆمه‌لگای ئه‌م‌پرو دا و ئه‌ویش یه‌کیکه له خاله به‌رچاوه‌کانی نوی بوونه‌وه و به خۆدا هاتنه‌وه، که به دلنیا‌یی‌یه‌وه ئاکامی باشی به‌دواوه ده‌بی، هه‌ر به دروست کردنی فه‌زایه‌کی له‌و چه‌شنه‌یه که له‌ویدا په‌رخنه و نه‌فی کردنه‌وه له بیژی‌نگ ده‌درین و لیکی جوی ده‌بنه‌وه، ئه‌م‌پرو گه‌له‌که‌ی ناسکه و پیویسته حیزبه کوردیه‌کان بیر له‌وه بکه‌نه‌وه

و تهنانهت له رۆژنامه و بلاوکراوهکانی خوشیان دا رهخهگرتن بکهن به داب و وهك شتیکی ناسایی و به حهق چاوی ئی بکهن، با فییری رهخه له خوگرتن بین، با تهمرین بکهین تا له داهاتوو دا رهخهگرتن نهبیته هوی دروست بوونی شهپه دندووکه لهبهینی کهس و لایهنهکانی دیاری ناو کۆمهلدا، با فییر بین ریژی بیر و بوچوونه جیاوازهکان بگرین و له بهرامبهر رهخه دا تاقته بینین. له کوتایی دا ئەمهش بلیم که زۆر کهس و لایهه ههه که گوی بو رهخه دهگرن بهلام زۆر به کهمی رهخه له بهر چاو دهگرن.

سههچاوهکان:

۱. تاریخ فلسفه، ویل دورانت - ل ۲۸

۲. ههمان سههچاوه - ل ۲۸

۳. نقد در حوزه عمومی، یورگن هابرماس، حسین شیریه - ل ۳۷

۴. ههمان سههچاوه - ل ۳۷

تییینی کوردستان نیت:

ئهم نووسینه دهههپینی بیروبوچونی خاوهنهکههتی، کوردستان نیت له ناوهپۆکهکهی بهههپهسیار نییه.